

Kurgu Dergisi
S: 15, 327-335, 1998

EĞİTİM TOPLAM KALİTE KAVRAMINA UZAK KALINCA

Yrd.Doç.Dr. Deniz TAŞCI*

ÖZET

Eğitim teknolojilerinin yenilenmemesinden, eğitimin finansmanının şartlara uyarlanamamasından ve eğitimin organizasyonunun iyileştirilememesinden kaynaklanan problemlerin "Toplam Kalite" anlayışıyla çözülebileceğini savunan bu çalışmada Türkiye için de bazı öneriler getirilmiştir. Toplam Kalite Yaklaşımı'nın eğitime uyarlanmasını içeren çözüm önerisi, başlangıç aşaması için, seçilmiş bazı okulların Toplam Kalite Yaklaşımıyla bir sisteme bağlanmasını öngörüyor. Bu çalışmanın, eğitim sisteminde hangi değişimlere öncelikle ihtiyaç duyulduğunu ortaya koyacağına işaret ediliyor.

OKUL NEREDEN NEREYE?

Sümerlerin çivi yazısını öğretmek için okullar kurduklarını biliyoruz(1). Okunan tabletlerden Sümerlerin okullarında profesyonel öğretmenlerin öğrencilere ödev verdiğini, bu ödevlerin bir tür pratisyen öğretmen sayılabilecek olan kıdemli öğrenciler aracılığıyla kontrol edildiğini, okullarda disiplinin büyük önem taşıdığını ve disiplin amacıyla çeşitli cezaların verilebildiğini de öğreniyoruz. Binlerce yıl boyunca eğitim alanında çok az şey değişti. XVII. Yüzyıl'ın sonlarında hala çok sınırlı bir müfredat, nüfusun çok küçük bir yüzdesine, çok benzer yöntemlerle aktarılıyordu (2). Bugün anladığımız anlamda genelleşmiş eğitim

* Anadolu Üniversitesi, İletişim Bilimleri Fakültesi

- 1 S.N. Kramer (1995). **Tarih Sümer'de Başlar**. Çev: M. İ. Çığ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 2 U. Im Hof (1995). **Avrupa'da Aydınlanma**. Çev: Ş. Sunar. İstanbul: AFA Yayınları.

sistemlerinin dünyanın bazı yerlerinde yerleşebilmesi için XIX. Yüzyıl'ı beklemek gerekti. Her kuşağın bütünüyle okul sıralarından geçebilmesi için birçok başka şeyin yanısıra, yeni üretim anlayışlarının geliştirilmesi gerekti. "Okul"lar, üretimin ev içlerinden fabrikalara taşınmasına paralel bir biçimde, "eğitimin fabrikası" olarak bugünkü yapılarını kazandılar.

Okul ile fabrika arasındaki benzerlikler şaşırtıcıdır (3) ama fabrika mantığının, ister imalat, ister hizmet olsun bütün üretim alanlarına yayılması şaşırtıcı değildir. Fabrika, üretim faaliyetlerini belirli bir mekanda yoğunlaştırarak, ürünü ve üretim yöntemini standartlaştırarak, üretim yapanları uzmanlaştırarak, kararları merkezileştirerek ve üretim sürecindeki faaliyetlerin eşgüdümünü sağlayarak üretim miktarında önemli artışlara yol açabilmiştir. Bugün derme çatma gecekonduların çatularında TV antenleri olabildiğini sağlayanın, fabrikasyon üretim anlayışı olduğu açıktır. Türkiye bir ders yılında 14 milyon öğrencisine eğitim vermeye kalkabiliyorsa bu da, eğitimin fabrikasyon üretiminin sonucudur. Her yıl milyonlarca öğrenci okuma yazma öğreniyor. Her kuşağın neredeyse bütün bireyleri temel matematik becerilerini kazanıyorlar. Hemen herkes yaşamını devam ettirmek için gerekenden bile çok tarih, coğrafya, öğreniyor. Daha yüz yıl önce, dünyanın o dönemdeki gelişmiş ülkelerinde bile hayal edilemeyecek kadar büyük miktarlarda eğitim üretiyoruz. Ama memnun değiliz.

Eğitimin derdine teşhis koymak konusunda kimsenin pek sakımlı davranmadığı da görülüyor. Herkes kendi baktığı pencereden hastalığın adını koymaktadır. Kimileri eğitim için ayrılan kaynakların yetersizliğinden dem vurmakta ve eğer toplum olarak biraz daha fedakarlık yaparsak çok nitelikli eğitim üretilbileceğini öne sürmektedir. Başkaları politikacıların eğitimden ellerini çekmesi durumunda eğitim sisteminin yol almaya başlayabileceği kanısındadır. Bu örnekler çoğaltılabilir. Ancak sözkonusu yaklaşımların evrensel değerlendirmeleri yansıtmadığı da bir gerçektir. Okul çağındaki her öğrencisi için Türkiye'nin harcadığının 25-30 katını harcayan ülkelerde de eğitim sistemleri benzer sancuları çekmektedir. Eğitim ile politikanın birbirinden soyutlanması, demokratik ulus-devlet anlayışının yaşadığı yerlerde olanaksızdır. Ancak eğitim politikalarının bir "devlet politikası" olarak yerleştiği ve toplumsal kesimlerin politik mücadelesinden kısmen soyutlanabildiği ülkelerde de eğitim sistemleri istenen verimi sağlayamamaktadır.

3 A. Toffler (1971). **Future Shock**. New York: Bantam Books.

Yukarıdakileri şöyle özetleyebiliriz: Her gecekondu da bir TV alıcısı olmasını sağlayan sistem, her TV alıcısının çalışmasını garanti edemeyeydi nasıl bir durumla karşılaşacak idiysek, bugün eğitim sisteminin karşılaştığı sorun da budur. İsteyen herkese hatta istemeyenler varsa onlara da eğitim verilmektedir. Ancak verilen eğitim, verilmesi ve alınması istenen eğitim değildir.

Eğitim alanında çok miktarda araştırmalar var. Ancak okullarımızın, Ford'un üretim bandı yaklaşımıyla kendi zirvesine ulaşmış olan fabrikasyon üretim anlayışından hiç uzaklaşmadığı kolaylıkla söylenebilir. Aslında Toffler'in ikinci dalgasına ya da daha genel ifadesiyle sanayi devrimine uyum sağlayan ilk sektör olan ve bu konuda birçok sektörden çok daha büyük başarı gösteren eğitim sistemlerinin üçüncü dalgayı neden "ıska"ladığı, başlıbaşına bir araştırma konusudur. Eğitim sistemlerinin, diğer sektörlerde son dönemlerde yaşananlara paralel bir gelişme gösterememesi, belki de ulus-devlet için vazgeçilmez olmaları ve siyasi kudret tarafından diğer alanlardan soyutlanmış olmasının bir sonucudur. Belki bunun bir enstrümanı olarak eğitim kutsallaştırılmış ve toplumsal gündemin dışına taşınmıştır. Nasıl olmuşsa olmuş, ancak önemli olan, bütün dünyada eğitim sistemleri sanayi sonrası üretim anlayış ve yaklaşımlarına kapalı kalmışlardır.

HERŞEY STANDARTLAŞMANIN SINIRLANMASIYLA BAŞLADI

Toffler (4) standartlaşmanın ikinci dalga uygarlığının ana parametrelerinin biri olduğunu, dolayısıyla da üçüncü dalga uygarlığında gerileyeceğini ve altyapıların standartlaşması sürerken üstyapıların çeşitlenmeye başladığını yazmadan önce de çeşitli işaretler belirmeye başlamıştı. Aslında standartlaşma, bir yandan büyük çaplı üretim olanağı sağlayarak zenginlik kaynağı olurken, bir yandan da kutsal kitaplarda "her biri ayrı bir âlem" olarak tanımlanan "insan"ın bireysel özelliklerinin ihmal edilmesine, zaman zaman yok sayılmasına yol açarak, yoksullaşma nedeni oluyordu. Standartlaşma iki nedenle yoksulluğa yol açıyordu. Birincisi, ürünler varsayılan bir ortalama insana göre üretiliyordu ve bu ortalama insana benzemeyenler —yani hemen herkes— kendilerine göre olmayan ürünleri tüketmek zorunda kalıyordu. Böylelikle ürünler, sağladıkları tatmin kadar tatminsizliğe de neden oluyorlardı. İkinci önemli faktör, fabrikasyon üretim sürecinin kendisinin de standartlaştırılmasının

sonucuydu. Üretimde kullanılan işgücünün gerektiğinde ikame edilebilmesi için gerçekleştirilen bu standartlaşma sayesinde, büyük çaplı bürokratik-merkeziyetçi organizasyonlar inşa edilebilmiş ve üretim ölçeği büyütülebilmmişti. Ama yine aynı nedenle, insangücünün kapasitesinin çok büyük bir bölümü üretim sürecinin dışında bırakılmıştı.

Standartlaşma, kendilerine uyulacak normlar gerektirir. Uzunca bir dönem boyunca kalite, normlara uygunluğun bir fonksiyonu olarak tanımlandı. Üretilen fişlerin üretilen prizlere uygun olması ve fişlerdeki gerilimin belirli aralıkların dışına çıkmaması, kalitenin göstergeleriydi. Aynı yaklaşım eğitime uygulandığında, örneğin kitapların boyutlarından sütun genişliklerine, öğretmenin ders saatinin başlangıç ve bitişlerine uymasından, dersliklerin büyüklüklerine kadar birçok faktör, eğitimin kalite normları olarak kabul edilebilir. Kuşkusuz yeni aldığımız bir cihazın evlerimizdeki prizlere uymaması ya da voltajın sık sık oynaması rahatsız edicidir ve üretim süreçlerinin normlara uygun ürünler üretmesini garanti edecek biçimde denetlenmemeleri katlanılabilir değildir. Benzer biçimde eğitim sistemlerinde de çeşitli normların varlığı zorunludur ve üretilen eğitimin kalitesine katkı sağlar. Ancak insanoğlunun üretim kabiliyeti olağanüstü boyutlarda artmıştır ve bu potansiyelin bir bölümünün müşterinin bireysel ihtiyaçlarının karşılanması için seferber edilmesinin de her anlamda büyük kazançlar sağlayabildiği görülmüştür. Günümüzde kaliteyi ürünün, müşterinin bireysel ihtiyaçlarına uygunluğu olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşımdır. Öte yandan projektörleri üretim süreçlerinin kendilerine yönelttiğimizde farksız bir tabloyla karşılaşırız. Üretim sürecini bir ürün ve üretici işgücünü de bu ürünü tüketen müşteriler olarak değerlendirecek olursak —ki öyledir— sürecin kalitesi, tüketici konumundaki işgücüne uygunluğunun bir fonksiyonudur.

Kalite kavramının bu değişimi, daha önce de değindiğimiz gibi, aslında üretim kabiliyetinin olağanüstü artışının sonucunda mümkün olabilmıştır. Pazar nicel olarak doymuş, bu arada kartopu gibi büyümeyi sürdüren üretim kabiliyeti, tüketicinin “kapris”lerini dikkate alabilecek bir fazlalık vermeye başlamıştır. Hemen hemen bütün sektörlerde neredeyse eşzamanlı olarak ortaya çıkan bu gelişme, üretimin organizasyonu ve yönetiminde yeni arayışları kıskırtmış ve “Toplam Kalite Yönetimi” bu arayışların bir sonucu olarak biçimlenmiştir.

EĞİTİM SİSTEMİ MÜŞTERİSİNE NE KADAR YAKIN?

Eğitim sektöründe de diğer sektörleri andıran gelişmeler yaşanmıştır. Batılı ülkelerde nüfus artış hızının düşmesi sonucunda, eğitim talebinin büyüme hızı nicel olarak düşmüş, buna karşılık eğitim üretim kabiliyeti artmayı sürdürmüştür. Sözkonusu olan sadece klasik eğitim kaynakları olan okul binası, laboratuvar, kitap, öğretmen gibi kaynakların nicel ve nitel olarak gelişmesi değildir. Bütün bunların yanısıra ve hepsinden daha önemli olarak, yeni eğitim ortamları geliştirilmiş, insanın zihinsel süreçlerinin daha iyi anlaşılması sağlanmış ve bir anlamda eğitimde kullanılacak teknoloji de hızla gelişmiştir. Buna karşılık eğitim sistemlerinin yeni kaynakları değerlendirmekte aynı ölçüde başarı gösterdiğini öne sürmek zordur. Dünyanın birçok ülkesinde eğitim sistemleri kendilerini, ağırlıklı olarak klasik yaklaşımlarla sınırlanmış durumdadırlar.

Türkiye’de ise eğitim talebinin nicel olarak doygunluğa ulaşmadığı açıktır. Eğitim çağındaki nüfusumuzun temel eğitim ihtiyaçlarının karşılanmadığı dikkate alınır, eğitim sistemi için yeni arayışların lüks olduğu düşünülebilir ve genellikle böyle yapılmaktadır. Bu yaklaşımın gözardı ettiği iki olgu vardır: Birincisi, eğitim dışındaki sektörlerin hızlı bir biçimde değişmekte olduğudur ve eğitim, bu sektörlerin tükettiği bir üründür. Kendi müşterilerine her geçen gün daha çok “yaklaşan” sözkonusu eğitim-dışı sektörler, eğitimden de aynı tavrı beklemektedir. Bu basit bir beklenti değildir. Teknolojik gelişme hızla nitelik gerektirmeyen işleri otomasyona terketmektedir ve geriye kalan işler hep daha yüksek beceri gerektirmektedir. Kaldı ki sadece iş yaşamında değil, insanların iş dışı yaşamda da karşı karşıya kaldıkları koşullar her geçen gün biraz daha karmaşıklaşmaktadır. Sözgelisi demokratik sistemlerde merkezi yönetimlerin otoritesi her geçen gün biraz daha erozyona uğramakta, yerinden yönetimlerin ağırlığı artmakta, sivil inisiyatifler önem kazanmaktadır. Bütün bu gelişmelerin daha nitelikli vatandaşlar gerektirdiği ise açıktır.

İkinci önemli nokta ise, yeni “teknoloji”ler —ki Toplam Kalite Yönetimi gibi yönetim anlayışları da bir teknoloji olarak değerlendirilmektedir—sadece klasik problemler aşıldığında yarar sağlamazlar. Aksine, teknolojik gelişme, klasik problemlerin çözümü için de yeni olanaklar sunar. Diğer bir deyişle, eğer uygulanırsa, Toplam Kalite Yönetimi anlayışı sadece eğitim ürününün müşteri taleplerine

uygunluğunu sağlamakla kalmayacak, mesela eğitim sistemi için ayrılan kaynaklarının verimli kullanımını sağlayacağı için, eğitimin kaynak sorununu da hafifletecektir.

Eğitim sistemlerinin müşterilerinin ihtiyaçları, diğer sektörlerin müşterilerinin ihtiyaçlarından daha önemlidir. Çünkü diğer sektörlerin müşterileri, ya eğitim sisteminin müşterileridir, ya da hayatlarının bir bölümünde olmuşlardır. Diğer bir deyişle tüketici olmayı bile eğitim sistemlerinde öğrenmişlerdir. Bu yüzden diğer sektörlerin tatmin üretmeyi sürdürebilmeleri, ancak eğitim sisteminin tatmin üretmesiyle sağlanabilir. Kaldı ki eğitim sisteminde insan faktörü, diğer sektörlerin hepsinden çok daha yoğundur. Dolayısıyla insan faktörünü ve insanın çeşitliliğini ön plana çıkaran anlayışların eğitim sistemlerinde çok daha derin ve çok daha geniş karşılıkları vardır.

Eğitim ürününün belirli normlara uygun olması, okuldan çıkan bir öğrencinin ve onu istihdam eden firmaların beklentileri açısından önemlidir ve ihmal edilemez. Ancak eğitimin kalitesini sözkonusu normlarla sınırlandırmak mümkün değildir. Öğrencilerin ilgi ve yeteneklerini dikkate almayan bir eğitim sistemi, dünyanın her yerinde büyük çaplı zaman israfına yol açmaktadır. Ortalama bir lise mezunu, en eğitilebilir olduğu çağlarında toplam olarak 700 saat süreyle İngilizce dersi görmekte ve “Yes, this is a pencil”den öteye geçememektedir. Bu öğrencinin İngilizce sınavlarında geçer notları alması ve normalara uyması, onun zamanının verimsiz kullanıldığı gerçeğini değiştirmez. İsraf edilen, günümüzün rekabet koşullarında en kritik toplumsal kaynak olduğu konusunda herkesin görüş birliği yaptığı “zaman”dır.

Eğitim sistemi, sadece Türkiye’de değil, dünyanın her yerinde benzer sıkıntılarla yüzyüzedir. Sözkonusu sıkıntıların yoğunluğu, toplumların gelir düzeyleri gibi bazı faktörlere göre değişkenlik gösterebilir. Ancak evrensel olarak geçerliliğini koruyan eğitim anlayışı, dünyanın her yerinde benzer rahatsızlık belirtilerini sergilemektedir. Fransa’da gençler anne-babaları kadar Fransızca ve matematik bilmemekte, ABD’de büyük firmalar istihdam ettikleri personeli iki ya da üç yıl süreyle kendileri eğittikten sonra kullanmaktadırlar. Eğitim, etkilerini büyük bir hızla artıran kendiliğinden kültürlenme araçları, özellikle de kitle iletişim araçları karşısında görece olarak etkisizleşmektedir. Okula devamsızlık, dünyanın her yerinde artma eğilimindedir, çünkü okullar toplumsal hayatın diğer unsurlarından çok

daha soluk, sıkıcı ve rahatsız edicidir. Devamsızlık yapabilecek kadar cesaret sahibi olmayanlar, heyecanlarını yitirmiş olarak devam ettikleri derslerden hiç bir şey kazanamamaktadır.

Eğitim sistemleri, genelleşmiş kitle eğitimine ilk geçildiğinde, diğer bir deyişle bugün yaygın olarak kullanılan eğitim anlayışı ilk kullanılmaya başladığında, bugünkünden çok farklı koşullarla karşı karşıya idiler. Bir kere öğrencilere kazandırılması hedeflenen beceriler çok sınırlıydı ve okuryazarlık, temel aritmetik beceriler gibi birkaç konu, çoğunluk için yeterliydi. İkincisi, nüfusun oldukça dar bir kesimi eğitimin daha ileri basamaklarına tırmanabiliyordu. Seçilenlerin eğitilebilirliği, genellikle toplumun diğer kesimlerine göre daha yüksek oluyordu ve bu kesimlere bilgi ve beceri kazandırmak da daha kolaydı. Ancak her geçen gün toplumun çok daha geniş kesimleri çok daha yüksek eğitim basamaklarını talep etmektedirler. Bir anlamda, yüksek randımanlı ham petrolü başarıyla işleyen okul, düşük randımanlı ham petrolle karşılaşınca çaresiz kalmaktadır. Eğitim —eğer tek değilse— en önemli sosyal mobilizasyon aracıdır. Talep edenlere eğitim olanağı sağlanmaması, toplumsal gerilimleri tırmandırır ve diğer sektörlerin performansını da olumsuz yönde etkiler.

Yukarıda kısa başlıklar halinde değinilen uzun liste, kolaylıkla daha da uzatılabilir. Günümüzde eğitim sisteminin ürününün kalitesi, olması gerektiğinden düşüktür. Üretilen eğitim hizmeti, ne eğitim gören bireyi, ne de o bireyin içinde yer aldığı toplumu tatmin etmemektedir. Eğitim ürününün kalitesinin düşüklüğü, sadece eğitim sistemi için değil, bütün toplumsal faaliyetler için çok ciddi sakıncalara yol açar.

EĞİTİMİN DEĞİŞMESİ İÇİN

Aslında eğitim sistemlerinin problemlerini üç ana başlık altında toplamak mümkündür: Eğitim teknolojisi yenilenememektedir, eğitimin finansmanı şartlara uydurulamamaktadır ve eğitimin organizasyonu iyileştirilememektedir. Söz konusu üç problem alanı, birbirine dayanarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Eğitimin teknolojisi yenilenememektedir. Ayrıntılı araştırmaların sonunda geliştirilen birçok eğitim yaklaşımı ve ortamı, yaygın bir biçimde uygulanamamaktadır. Bunun başlıca nedeni, eğitime ilişkin kararların

merkezi bir biçimde ve genellikle hantal bürokratik mekanizmalar içinde üretiliyor olması, yani eğitim organizasyonunun değiştirilememesidir. Örneğin, Türkiye’de bilgisayarın bir eğitim aracı olarak kullanılması konusundaki çabalar, Bakanlık bürokrasisinin çarkları içinde öğütölmüş ve sonuçsuz kalmıştır. Satın alınan bilgisayarlar, neredeyse laboratuvarların kapıları açılmadan demode olmuştur. Başlangıçta projeye karşı çıkan ve karşı çıkış gerekçesi olarak da bu bilgisayarların israf edileceğini öne süren bürokrasi, kendi kendisini haklı çıkarmıştır.

Eğitimin merkezi yönetim anlayışı değiştirilememektedir, çünkü eğitimin finansmanının çok büyük bölümü devletin kasasından çıkmaktadır. Parayı devlet verdiği için, yönetim de devletin tekelinde kalmaktadır. Eğitim maliyetlerine doğrudan katılan ailelerin, çocuklarının karşı karşıya kaldığı koşullara çok daha rahatlıkla tepki gösterebildiği dikkate alınırsa, eğitim finansmanının çeşitlendirilmesinin ne tür değişimlere yol açabileceği görülebilir. Ayrıca eğitim finansmanı çeşitlendirilip, merkezi karar yapısı kırıldığında, farklı okullar daha yüksek performans gösterebilmek için yeni teknolojik araştırmalara yönelebilirler ve eğitim yeni perspektifler kazanabilir. Ancak günümüzde merkezi olarak belirlenen normlar, özel okulların bile arayışlara girmesine izin vermemektedir. Bir derslikte nelerin bulunabileceğine, yani nelerin ders aracı sayılabileceğine Talim Terbiye Kurulu karar vermektedir ve bilgisayarın bir ders aracı sayılması oldukça yenidir. Daha önceki uygulamalar, aslında yasalara aykırıdır.

Toplam Kalite Yönetimi yaklaşımının uygulanabilmesi için öncelikle uygun bir zemininin oluşturulması gerekir. Belki bir özel okulun yemekhanesinin, varsa yurtlarının, servis araçlarının, formlarının, dersliklerinin, öğretmen davranışlarının, kitaplarının ve benzer üretim faktörlerinin, ürünün kalitesi üzerindeki etkileri analiz edilebilir ve her faktörün daha yüksek kalitenin sağlanması için yeniden tasarlanması sağlanabilir. Bu tür bir geliştirme faaliyeti için, okul yönetiminin, öğretmenlerin, öğrencilerin, velilerin, destek hizmetleri sağlayanların hepsinin katıldığı süreçlerin tasarlanması zorunludur. Ancak bu tür çalışma gruplarının içinde öğretmen, öğrenci ve velilerin yer alması, yasal olarak sakıncalı olabilir, çünkü okullar ile velilerin ilişkileri bile merkezi olarak düzenlenmiştir.

Eğitimin üç temel problem alanı arasındaki “dayanışma” konusunda da çok sayıda örnek bulunabilir. Problem alanlarının birbirlerini

besleyerek, olası çözümlerin önünü tıkamasının önüne ancak Toplam Kalite Yönetimi'yle geçilebilir. İlgili bütün tarafları düzenli ve verimli bir işbirliği içinde bir araya getirmeden, sorunların asıl kaynakları hakkında sağlıklı bir görüşbirliği sağlanması imkansız görünmektedir. Sağlıklı bir görüşbirliği sağlanmadıkça da kararlı çözüm adımlarının atılmasına olanak yoktur.

Kolaylıkla görülebileceği gibi, tek tek okullarımızın problemlerini, büsbütün bir Bakanlığın problemlerinden, onları da evrensel eğitim anlayışının aşınımlığından soyutlamak gerçekçi değildir. Bu tablo başka şansı kalmadığı için, Toplam Kalite Yönetimi'ni hayata geçiren ilk örneklerin karşı karşıya kaldıkları tabloyu çok andırmaktadır. Başlangıçta Milli Eğitim Bakanlığı'nın bütün okullarını kapsayacak bir çalışmanın yapılması kolay değildir. Ama seçilen bazı devlet okullarında ve gönüllü özel okullarda yapılacak çalışmalar, eğitim sisteminde hangi değişimlere öncelikle ihtiyaç olduğunu ve bunların nasıl gerçekleştirilebileceğini göstereceklerdir.

Sümerlerden bu yana kazanılanlara yenilerini eklemenin başka yolu yoktur.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- KRAMER, S. N. (1995). **Tarih Sümer'de Başlar**. Çev: M. i. Çığ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- IM HOF, U. (1995). **Avrupa'da Aydınlanma**. Çev: Ş. Sunar. Ankara: AFA Yayınları.
- TOFFLER, A. (1971). **Future Shock**. New York: Bantam Books.
- TOFFLER, A. (1980). **The Third Wave**. London: Pan.